

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ikonen - Bilder in Gold, Sakrale Kunst aus Griechenland. Έκδοσις μερίμνη του Ίδρυματος PRO ORIENTE υπό του έκδοτικού οίκου Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz/Austria 1993, σχ. μέγα 29X21 εκ., σελίδες 312.

Ἡ ὡς ἄνω ἐκδοσις ἐπραγματοποιήθη ὑπὸ τοῦ Ίδρυματος «*Pro Oriente*», τὸ ὁποῖον ἰδρύθη καὶ μέχρι τοῦ νῦν προστατεύεται στοργικῶς ὑπὸ τοῦ ἐπιφανοῦς Καρδινάλιου Franz König, πρώην Ἀρχιεπισκόπου τῆς Βιέννης, ὅστις τὰ μέγιστα καὶ κατὰ πρωτοπορειᾶκὸν τρόπον ἔχει συντελέσει εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ οἰκουμενικοῦ ἐνδιαφέροντος ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ. Τὸ Ἴδρυμα τοῦτο, ὅπερ σημαντικῶς συμβάλλεται εἰς τὴν προώθησιν τοῦ Διαλόγου μεταξὺ ἀφ' ἐνὸς τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου τῶν Ὁρθοδόξων καὶ λοιπῶν Χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, παρουσιάζει ἐσχάτως καταπληκτικὴν ἐκδοτικὴν καὶ λοιπὴν δι' ὀργανώσεως συνεδρίων δραστηριότητα, ἐμψυχουμένην καὶ προωθουμένην ὑπὸ τοῦ δραστηρίου Προέδρου αὐτοῦ (ἀπὸ τοῦ 1993) Alfred Stirnemann, ὅστις κατὰ τὸ παρελθὸν διετέλεσε Γενικὸς Γραμματεὺς (1964-1989) καὶ Ἀντιπρόεδρος (1989-1993) τοῦ αὐτοῦ Ίδρυματος.

Καρπὸς τῆς δραστηριότητος ταύτης εἶναι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐκδοσις, ἣτις ἐπὶ πολυτελοῦς χάριτος παρουσιάζει 80 μεγάλας ὁλοσελίδους ἐγχρώμους καὶ 163 μικροτέρου σχήματος φωτογραφίας θαυμασιῶν ἑλληνικῶν ἱερῶν εἰκόνων καὶ διαφόρων καλλιτεχνικῶν δημιουργημάτων πασῶν τῶν μορφῶν τῆς ὀρθοδόξου ἑλληνικῆς λειτουργικῆς τέχνης. Πάντα ταῦτα περιγράφονται αἰσθητικῶς (καθ' ὕλην καὶ μορφολογικῶς) ὑπὸ διεθνῶς ἀνεγνωρισμένων εἰδικῶν (Μυρτάλης - Ἀχειμάστου Ποταμιάνου, Χρυσάνθης Μπαλτογιάννη, Καρολίνας Czerwenka-Παπαδοπούλου, Hanna Egger, Dora Heinz, Gregor Martin Lechner, Μαρίας Μαυροειδῆ, Otto Mazal, György Rusza, Ekkart Sausser καὶ Thomas Steppan).

Τὰ προβαλλόμενα ἔργα παρουσιάζονται ἡριθμημένα, ἐπειδὴ ὁ τόμος ἐχρησιμοποιήθη ὡς Κατάλογος - Ὁδηγὸς ἐν τῇ προβαλοῦσῃ ταῦτα ἀξιεπαίνῳ Ἐκθέσει, ἣτις πάλιν μερίμνη τοῦ Ίδρυματος «*Pro Oriente*» ὠργανώθη ἐν τῇ Kunst - Halle Krems (Minoritenkirche) καὶ ἐπὶ πολλὰς ἐβδομάδας (ἀπὸ 20ῆς Μαΐου μέχρι 10ῆς Ὀκτωβρίου 1993) καθίστα γνωστὰ, εἰς τὰ πλήθη τῶν ἐπισκεπτῶν, θαυμάσια δείγματα τῆς ἑλληνορθοδόξου καλλιτεχνικῆς παραδόσεως. Τὰ ἐκτεθέντα καὶ θαυμασθέντα δημιουργήματα τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου λειτουργικῆς τέχνης συνεκεντρώθησαν διὰ δανεισμοῦ ἐκ τῆς Ἑλληνορθοδόξου Ἱ. Μητροπόλεως Αὐστρίας, τῶν Ἑλληνορθοδόξων Ἐνοριῶν τῆς Ἀγίας Τριάδος καὶ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Βιέννης, τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τοῦ

Μουσείου Μπενάκη (Ἀθήναι), τοῦ Μουσείου Κανελλοπούλου (Θεσσαλονίκη), τῆς Συλλογῆς Οἰκονομοπούλου (Θεσσαλονίκη), τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν (Βενετία), τοῦ Iragmüvészeti Μουσείου Βουδαπέστης, τοῦ ἐν Esztergom Χριστιανικοῦ Μουσείου, τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰδρύματος Göttweig, τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἰδρύματος Kremsmünster, τοῦ Μουσείου τῆς πόλεως τοῦ Μονάχου, τοῦ ἐν Βιέννη Μουσείου τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης, τοῦ Αὐστριακοῦ Μουσείου Τέχνης (Βιέννη), τῆς Αὐστριακῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (Βιέννη), τῆς Μονῆς τῶν Elisabethinen (Βιέννη) καὶ ἰδιωτικῶν ἐν τῇ αὐστριακῇ πρωτεύουσῃ συλλογῶν. Τὰς καλλιτεχνικὰς φωτογραφίας ἠτοίμασαν οἱ: Ἀνδρέας καὶ Μάκης Σκιαδαρέσης (Ἀθήναι), Σωτήριος Χαϊδεμένος (Θεσσαλονίκη), Foto Toso (Βενετία), Attila Mudrák (Esztergom), Fotostudio Renate (Kremsmünster), Marianne Frank (Μόναχον), Raul Kath (Βιέννη), Ἀρχεῖον Εἰκόνων τῆς Αὐστριακῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (Βιέννη) καὶ Marianne Haller (Μουσεῖον τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης - Βιέννη).

Ἡ ἐπιστημονικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἐκθέσεως ἐγένετο κατὰ ἀξιοθαύμαστον τρόπον ὑπὸ τῆς διακεκομμένης Ὑποδιευθυντρίας τοῦ ἐν Βιέννη Αὐστριακοῦ Μουσείου Τέχνης Hanna Egger, ἐνῶ διὰ τὴν ἑτοιμασίαν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος Τόμου εἰργάσθησαν ἀόκνως αἱ κατευθύνουσαι τὴν σύνταξιν αὐτοῦ Hanna Egger καὶ Ruth Wenckheim. Αἱ μεταφράσεις ἐγένοντο ὑπὸ τῶν Ἀλεξάνδρας Στεφανίδου καὶ Ruth Wenckheim, ἐνῶ τῶν εἰδικῶν διορθώσεων ἐπεμελήθησαν αἱ Karoline Czerwenka-Παπαδοπούλου καὶ Hanna Egger.

Αἱ ἐν τῷ τόμῳ 155 αἰσθητικαὶ (ἐξ ἐπόψεως ὕλης καὶ ἐξ ἐπόψεως μορφῆς) περιγραφαὶ εἶναι ἀξιόλογοι συνοπτικαὶ ἐπιστημονικαὶ προσφοραὶ, ὑποδεικνύουσαι καὶ τὴν πρὸς τὰ ἐπὶ μέρους θέματα σχετιζομένην διεθνή Βιβλιογραφίαν, τοῦθ' ὄπερ συντελεῖ ὥστε αἱ ἐπὶ μέρους ὥραϊα ψηφίδες τοῦ περιεχομένου τοῦ Τόμου νὰ συναποτελοῦν ἐξαίρετον Μωσαϊκὸν Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἑλληνικὴν Ἐκκλησιαστικὴν Τέχνην.

Καὶ μόνον τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ἀπὸ τῆς σελ. 127 μέχρι τοῦ τέλους τοῦ βιβλίου, θὰ καθίστων ἐμφανῆ τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ αἰσθητικὴν ἀξίαν καὶ τὸν μνημειώδη χαρακτήρα τῆς ἐκδόσεως, διὰ τὴν ὁποῖαν ἐχρησιμοποιήθη πολυτελής χάρτης. Ἄλλ' ἡ ἀξία καὶ ἡ σπουδαιότης αὐτῆς καθίστανται ἔτι ἐμφανέστεραι ἐκ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ Τόμου (ἐξ ἀρχῆς μέχρι τῆς σελ. 126), ἐν τῷ ᾧ παρουσιάζονται, ὑπὸ διεθνῶς γνωστῶν ἐπιστημόνων, εἰδικὰ ἄρθρα καὶ εὐσύννοποι βιβλιογραφικῶς ἐνημερωμέναι ἐπιστημονικαὶ μελέται, μουῦσαι τοὺς ἀναγνώστας ἀφ' ἐνὸς εἰς τοὺς σκοποὺς τοῦ Ἰδρύματος «*Pro Oriente*» καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν πνευματικότητα τῆς Ἑλληνορθοδόξου Ἐκκλησίας, εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ἑλληνικοὺς ἱερατοὺς καὶ τὰ μοναστήρια καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Λειτουργικὴν Τέχνην καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν Θεολογικὴν Αἰσθητικὴν τῆς Ὁρθοδόξου Εἰκονογραφίας. Τὰ ἄρθρα ταῦτα καὶ αἱ μελέται εἶναι κατὰ σειρὰν τὰ ἑξῆς: 1) *Εἰσαγωγικὰ (Geleitworte)* (τοῦ Προέδρου τοῦ Διοικητικοῦ καὶ Ἐκτελεστικοῦ Συμβουλίου [Kuratorium] τοῦ Ἰδρύματος «*Pro Oriente*» Ἀρχιεπισκόπου Βιέννης Καρδινάλιου Hans Hermann Groër καὶ τοῦ Landeshauptmann

τῆς Κάτω Αὐστρίας Erwin Pröll). 2) *Οἰκουμενισμὸς (Ökumenismus)* (τοῦ καρδινάλιου Franz König, πρώην ἀρχιεπισκόπου Βιέννης). 3) *Τὸ Ἴδρυμα (Die Stiftung) «Pro Oriente»* (τοῦ Rudolf Kirchschräger, τ. Προέδρου τῆς Αὐστριακῆς Δημοκρατίας καὶ τ. Προέδρου τοῦ Ἰδρύματος «Pro Oriente»). 4) *Ἡ Εἰκὼν - Ὁμολογία τοῦ Μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ (Die Ikone - Bekenntnis des Mysteriums Christi)* (τοῦ ἐπισκόπου Christoph Schönborn, ὅστις προσεχῶς ἀναλαμβάνει τὰ καθήκοντά του ὡς νέος Ἀρχιεπίσκοπος Βιέννης). 5) *Ὁ ρόλος τῶν εἰκόνων ἐν τῇ Λειτουργίᾳ (Λατρεία) τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (Die Rolle der Ikonen in der Liturgie der Orthodoxen Kirche)* (τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Αὐστρίας, Οὐγγαρίας καὶ Μεσευρώπης κ. Μιχαήλ). 6) *Ἡ ζωὴ τῆς πίστεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας (Das Glaubensleben der Ostkirche)* (τοῦ Otto Mazal). 7) *Βυζαντινὴ Ἐκκλησία καὶ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία (Byzantinische Kirche und Römische Kirche)* (τοῦ Otto Mazal). 8) *Ἐκκλησαί (Ναοὶ) καὶ Μοναστήρια ἐν τῇ Βυζαντινῇ Ἑλλάδι (Kirchen und Klöster im Byzantinischen Griechenland)* (τοῦ Thomas Steppan). 9) *Ἑρμηνεία - Πρὸς τὴν Εἰκονολογίαν τῆς Εἰκόνος (Hermeneia - Zur Ikonologie der Ikone)* (τοῦ Gregor Lechner OSB). 10) *Εἰκὼν καὶ Κείμενον (Bild und Text)* (τοῦ Otto Mazal). 11) *Σταθερὰ στοιχεῖα τῆς Βυζαντινῆς περὶ Εἰκόνος ἀντιλήψεως ἐν τῇ ἱστορικῇ ἀναπτύξει τοῦ στυλ (Konstante Elemente der byzantinischen Bildauffassung in der geschichtlichen Stilentwicklung)* (τοῦ Helmut Buschhausen). 12) *Ἡ Ἑλληνικὴ Εἰκὼν - Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ στυλ αὐτῆς ἀπὸ τοῦ 15ου μέχρι ἐντὸς τοῦ 18ου αἰῶνος (Die griechische Ikone - ihre stilistische Entwicklung vom 15. bis ins 18. Jahrhundert)* (τῆς Karoline Gzerwenka - Παπαδοπούλου). 13) *Ἡ Μουσικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (Die Musik der Griechisch - Orthodoxen Kirche)* (τῆς Gerda Wolfram). 14) *Ἑλληνικὴ Εἰκὼν - Ρωμαϊκὴ Εἰκὼν Προσευχῆς - Εἰς μνήμην Gerhart Egger (Griechische Ikone - Römisches Andachtsbild - In memoriam Gerhart Egger)* (τῆς Hanna Egger). 15) *Γλωσσάριον (Glossar)* (τοῦ Thomas Steppan). 16) *Πίναξ πηγῶν (Quellenverzeichnis)*. 17) *Βιβλιογραφικὸς Πίναξ (Literaturverzeichnis)*. 18) *Συντμήσεις ἐν τῇ χρησιμοποιουμένῃ Βιβλιογραφίᾳ (Abgekürzt zitierte Literatur)*.

Μολονότι ὁ Ὁρθόδοξος ἀναγνώστης θὰ ἤθελεν ἴσως ἄλλως διατετυπωμένας μερικὰς ἐκφράσεις τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν συνεργατῶν, δέον νὰ ἐξαρθῇ ὅτι ὁ Τόμος, ὁ ὁποῖος διακρίνεται διὰ τὴν ὑψηλὴν ποιτικὴν στάθμην τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς μορφῆς αὐτοῦ, καθιστᾷ γνωστοὺς καὶ προβάλλει εἰς τοὺς ἀναγνώστας πολυτιμοτάτους θησαυροὺς τῆς πνευματικότητος, τῆς Λατρείας, τῆς Εἰκονογραφίας καὶ τῆς πολυπύχου ἑλληνορθοδόξου καλλιτεχνικῆς παραδόσεως, ἢ ὅποια, — ὡς τονίζει ἐν τῇ μνημονευθεῖσῃ μελέτῃ του ὁ κατὰ λαμπρὸν τρόπον προβάλλων τὴν Ὁρθοδοξίαν ἐν Αὐστρίᾳ, Οὐγγαρίᾳ καὶ Μεσευρώπῃ δραστηριώτατος Σεβ. Μητροπολίτης τῶν περιοχῶν τούτων κ. Μιχαὴλ Σταίικος —, παρουσιάζει πρὸς βίωσιν τὰ γεγονότα τῆς Ἱστορίας τῆς Σωτηρίας καὶ τὴν μυστικὴν ἐν Χριστῷ κοινωνίαν (σ. 20). Χαρακτηριστικῶς ὁ ἐκλελεγμένος Ἀρχιεπίσκοπος Αὐστρίας Christoph Schönborn, — ὅστις εἶναι

διεθνῶς γνωστὸς ἐκ τοῦ ἐξαιρετοῦ ἔργου αὐτοῦ «*Ἡ Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ. Μία Θεολογικὴ Εἰσαγωγή*» (*Die Christus - Ikone. Eine theologische Hinführung*, Stein am Rhein 1984)—, τονίζει εἰς τὴν ἐν τῷ Τόμῳ δημοσιευθεῖσαν μελέτην του ἐνθεν μὲν, ὅτι «*ἡ πίστις εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν καὶ τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν ἐνέργειαν Αὐτοῦ ἐν τοῖς ἀγίοις σημεῖοις τῶν Μυστηρίων καὶ εἰς τὴν ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ παρουσίαν Του ἦτο ἐπὶ αἰῶνας τὸ μητρικὸν ἔδαφος τῆς ζωῆς, πολυπύχου Χριστιανικῆς Τέχνης*» (σ. 15), ἐτέρωθεν δὲ ὅτι ἡ Ζωγραφικὴ τῶν ἱερῶν Εἰκόνων ἀποκαλύπτει τὴν δόξαν τῆς ἐν Χριστῷ θείας Μεταμορφώσεως (σ. 16). Ἡ Εἰκὼν, ὡς σημεῖοι καὶ ὁ διακεκριμένος Καρδινάλιος Franz König, «*καθιστᾷ παρὸν, κατὰ τρόπον πλήρη Θείας Χάριτος, τὸ (ὑπ' αὐτῆς) παριστώμενον καὶ τονίζει τὴν κοινωνίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς κοινῆς κληρονομίας, ἥτις εἶναι δυνατὸν νὰ μᾶς συνδέῃ ἐν τῇ ἀπονομῇ εὐλαβοῦς τιμῆς πρὸς τὴν ἱερὰν Εἰκόνα*» (σ. 9).

Ἡ διακεκριμένη, ἐξ ἄλλου, Ὑποδιευθύντρια τοῦ ἐν Βιέννῃ Αὐστριακοῦ Μουσείου Τέχνης Hanna Egger, ἐν τῇ μνημονευθείσῃ μελέτῃ αὐτῆς, ἐξαιρεῖ τὰς ἀπὸ τοῦ δεκάτου μέχρι τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος μεγάλας ἐπιδράσεις τῆς Ἑλληνικῆς Βυζαντινῆς Τέχνης εἰς τὴν Δύσιν, τοῦθ' ὅπερ συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ μνημονεῦται ἡ ἔκφρασις «*Maniera graeca*» (σσ. 105-106).

Ἐκ τῶν δειγματοληπτικῶς παρατεθεισῶν διατυπώσεων τούτων, ὡς καὶ ἐκ τῶν ἀπόψεων πάντων τῶν ἐκλεκτῶν συνεργατῶν τοῦ Τόμου, καθίσταται φανερόν, ὅτι, ὡς τονίζει ἐν τῷ ἄρθρῳ του ὁ τ. Πρόεδρος τῆς Αὐστριακῆς Δημοκρατίας καὶ τ. Πρόεδρος τοῦ Ἰδρύματος «*Pro Oriente*» κ. Rudolf Kirchschläger, ἡ ὀργανωθείσα ἐν Βιέννῃ Ἐκθεσις τῆς Ἱερᾶς Τέχνης τῆς Ἑλλάδος (ἐπομένως καὶ ὁ προβάλλων τὰ ἐκθέματα ταύτης Τόμος) εἶναι «*συμβολὴ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Ὁρθοδοξίας*» καὶ «*προσπάθεια πρὸς βαθυτέραν γνώσιν καὶ κατανόησιν τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἐμπράκτου πίστεως αὐτῆς. Ὡσαύτως αὐτὸ εἶναι μίᾳ ὁδῷ πρὸς προσέγγισιν μεταξὺ (P)Καθολικῶν καὶ Ὁρθοδόξων*» (σ. 12).

Εἰς ἀνάλογα συμπεράσματα ὠδήγησεν ἡ «*Οἰκουμενικὴ Ἀκαδημία*», ἡ ὁποία, ἐξ ἀφορμῆς τῆς 1200ετηρίδος τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὠργανώθη ἀπὸ 13ης μέχρι 14ης Νοεμβρίου 1987 ἐν Graz ὑπὸ τοῦ «*Institut für Ökumenische Theologie und Patrologie*» τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς πόλεως ταύτης, τοῦ Stiftungsfonds «*Pro Oriente*» καὶ τοῦ Interkonfessionellen Arbeitskreis Ökumene in der Steiermark (Αὐστρία). Ἐν τῇ «*Ἀκαδημίᾳ*» ταύτῃ, τῆς ὁποίας τὸ θέμα ἦτο «*Ἡ δι' εἰκόνων πίστις - Συνοδικὴ Ἐκκλησία*» (*Bildhafter Glaube - Konziliare Kirche*), ὁ γράφων ἀνέπτυξεν ἐκτενῶς τὸ θέμα: «*Ἡ θεολογικὴ Αἰσθητικὴ τῶν Εἰκόνων καὶ ἡ οἰκουμενικὴ τῶν σημασία*» (*Die theologische Ästhetik der Ikonen und ihre ökumenische Bedeutung*). Ἡ ὁμιλία αὕτη, ὡς καὶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ περὶ ἱερῶν Εἰκόνων ὁμιλίαι, αἱ ὁποῖαι παρουσιάσθησαν εἰς τὴν ὡς ἄνω ἐν Graz «*Ἀκαδημίαν*», θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ ἔχουν ἀξιοποιηθῆ ἢ ἔστω νὰ μνημονεῦωνται ἐν τοῖς βιβλιογραφικοῖς σημειώμασι τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἐκδόσεως τοῦ Ἰδρύματος «*Pro*

Oriente» τοσοῦτον μᾶλλον, ὅσον μετὰ τῆς διεξαγωγῆς τῶν ἐργασιῶν τῆς «*Ακαδημίας*» ταύτης εἶχε συνδεθῆ καὶ ἡ ἐπίσημος ἔναρξις λειτουργίας τοῦ ἐν Graz Παραρτήματος τοῦ Ἰδρύματος τούτου (Sektion Graz). (Πρβλ. Ökumenisches Forum - Grazer Hefte für Konkrete Ökumene, Nr. 10, Graz 1987, σσ. 147 ἐξ.).

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὀφείλονται συγχαρητήρια εἰς πάντας τοὺς μετὰ ζήλου ἐργασθέντας πρὸς ἔκδοσιν τοῦ Τόμου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ εἰδολογικὸν πρότυπον καὶ ὑπόδειγμα διὰ παρομοίας ἐκδόσεις. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ ἐξαρθῆ ἢ εἰς τοῦτο συμβολὴ τοῦ λαμπροῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου «Akademische Druck-und Verlagsanstalt».

Εὐχόμεθα, ὅπως τὸ Ἴδρυμα «*Pro Oriente*» συνεχίσι καὶ αὐξήσι τὰς δραστηριότητας αὐτοῦ, αἵτινες ἔχουν προωθηθῆ κατὰ τὸ πρόσφατον παρελθὸν ἢ ἔχουν ἐνταθῆ καὶ προωθοῦνται σήμερον καὶ ὑπὸ ἐτέρων, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθειῶν προσωπικοτήτων, διακεκριμένων θεολόγων, οἵοι εἶναι οἱ Καθηγηταὶ Ernst Christian Suttner (Wien), Johannes Bauer (Graz), Philipp Harnoncourt (Graz), Γρηγόριος Λαρεντζάκης (Graz), Peter Hofrichter (Salzburg).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Das Alte Testament. Interlinearübersetzung hebraisch-deutsch und Transkription des hebräischen Grundtextes, nach der Biblia Hebraica Stuttgartensia, Band 2 (Josua - Könige), ὑπὸ R.-M. Steurer, Neuhausen - Stuttgart 1993, σελ. XVII + 1217.

Εἶναι γνωστὸν εἰς τοὺς ἀσχολουμένους περὶ τὰς ποικίλας ἐκδόσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅπως ὁποῦτε δὲ εἰς τοὺς θεολόγους καὶ κυρίως εἰς τοὺς ἐξ αὐτῶν βιβλικούς, ὅτι αἱ περιλάλητοι Γερμανικαὶ Βιβλικαὶ Ἐταιρίαι ἐκπλήσσουν κατὰ καιροὺς μὲ τὰς ἰδιαιτέρως ἐπιμεμελημένας καὶ δὴ καὶ καλλιτεχνικὰς ἐκδόσεις τῆς ἱερᾶς ταύτης Βίβλου, τὰς ὁποίας ἐκπονοῦν συνεχῶς, ἐκτὸς βεβαίως τῶν πολλῶν ἄλλων καὶ συνήθων ἐκδόσεῶν των, τόσον εἰς τὴν γερμανικὴν, ὅσον καὶ εἰς ἄλλας γλώσσας καὶ διαλέκτους τῆς ὑδρογείου. Οἱ Ἕλληνες μάλιστα θεολόγοι εἶδομεν πρὸ ἐτῶν μὲ ἰκανοποίησιν (ἴσως ὄχι καὶ μὲ ἐθνικὴν ὑπερηφάνειαν καὶ ἐνθουσιασμόν) τὴν ὑπὸ τῆς ἐν Στουτγάρδῃ Βιβλικῆς Ἐταιρίας τῆς Βυρτεμβέργης — καὶ κατὰ παραγγελίαν τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος — ἐκπονηθεῖσαν λαμπρὰν ἔκδοσιν καὶ τοῦ κειμένου τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κατὰ τοὺς Ἑβδομήκοντα (Ο'), τὴν ὁποίαν εἶχε τὴν τιμὴν νὰ παρουσιάσῃ ἐπικαιρῶς ὁ ὑπογράφων τὸ παρὸν, ἀπὸ τῶν στηλῶν τοῦ Περιοδικοῦ τούτου¹.

Ἡ τελευταία αὕτη Ἐταιρία ἀσχολεῖται ἀπὸ τινος χρόνου καὶ μὲ μίαν

1. Βλ. Π. Σιμωτᾶ, Prof. D. Dr. Alfred Rahlfs, «Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο'», Ἀθήναι - Stuttgart 1981, ἐν *Θεολογία* 53 (1982), σελ. 311-313 (βιβλιοκρισία).

ειδικὴν καὶ ἀσυνήθη ἔκδοσιν τῆς ἑβραϊκῆς Βίβλου, συνισταμένην εἰς τὴν διάστιχον, οὕτως εἰπεῖν, μετάφρασιν εἰς τὴν γερμανικὴν τοῦ βιβλικοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου καὶ εἰς μεταγραφὴν αὐτοῦ, διὰ λατινικῶν χαρακτήρων, βεβαίως, οὕτως ὥστε νὰ δύνανται οἱ Γερμανοὶ ἢ καὶ οἱ γερμανομαθεῖς ἀναγνῶσται τῆς Π. Διαθήκης ὄχι μόνον νὰ κατανοοῦν τὴν εἰς τὴν γερμανικὴν μετεφρασμένην ἑβραϊκὴν Βίβλον, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀναγιγνώσκουν συγχρόνως αὐτὴν εἰς τὴν ἑβραϊκὴν, παρακολουθοῦντες τοιουτοτρόπως καὶ τὸ πρωτότυπον. Ἡ μεταγραφὴ τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου γίνεται ἐκ τῆς ὡς ἄνω σπουδαίας κριτικῆς ἐκδόσεως τῆς *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (ἐκπονηθεῖσας τῇ ἐπιστασίᾳ τῶν Γερμανῶν παλαιολογικῶν Καθηγητῶν K. Elliger καὶ W. Rudolph) καὶ εἰδικώτερον ἐκ τῆς ἐπανεκδόσεώς της τοῦ 1986. (Σήμερον χρησιμοποιεῖται καὶ τετάρτη καὶ δὴ καὶ βελτιωμένη ἔκδοσις αὐτῆς, ἐκπονηθεῖσα τῷ 1990 ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ H. P. Rüger κ.ά.). Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἐκυκλοφορήθη ὁ δεῦτερος κατὰ σειρὰν τόμος τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος ἑβραιο-γερμανικῆς ἐκδόσεως, περιέχων ἕξ βιβλία, ἦτοι τὰ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, Κριταί, Α' καὶ Β' Σαμουὴλ (Βασιλειῶν) καὶ Α' καὶ Β' Βασιλέων (Γ' καὶ Δ' Βασιλειῶν), μετὰ τὸν κατὰ τὸ ἔτος 1989 κυκλοφορηθέντα πρῶτον τόμον, ὅστις περιέχει τὰ πέντε πρῶτα βιβλία τῆς Π. Διαθήκης (Γένεσις, Ἔξοδος, Λευιτικόν, Ἀριθμοὶ καὶ Δευτερονόμιον), ἦτοι τὴν οὕτω καλουμένην Πεντάτευχον (Τογα - Νόμος).

Ἐν ἀρχῇ τοῦ ὄλου ἔργου ὑπάρχει σύντομος Πρόλογος, ἀποβλέπων εἰς μίαν ἀπαραίτητον γενικὴν ἐνημέρωσιν τῶν ἀναγνωστῶν ἐπὶ τῆς σπανίας καὶ ὄντως ἀσυνήθους ταύτης ἐκδόσεως (σελ. VII). Ἐν συνεχείᾳ παρατίθενται ὁδηγία, ὑποδείξεις καὶ διευκρινίσεις πρὸς αὐτοὺς καὶ κυρίως πρὸς ὅσους ἕξ αὐτῶν ἀγνοοῦν τὴν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν καὶ δὴ τὴν βιβλικὴν, ἢ εἶναι ἀρχάριοι ἀκόμη εἰς αὐτήν. Αὗται ἀφοροῦν εἰς βασικά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, θέματα ἀναγνώσεως καὶ γραφῆς τῆς ἐν λόγῳ γλώσσης. Παρατίθεται ὡσαύτως τὸ ἑβραϊκὸν ἀλφάβητον εἰς τετράστηλον πίνακα, περιλαμβάνοντα: α) τὸ σχῆμα (τετράγωνος γραφὴ καλουμένη καὶ ἀραμαϊκῆ), β) τὴν μεταγραφὴν, γ) τὴν ὀνομασίαν καὶ δ) τὴν ἀριθμητικὴν ἀξίαν ἐκάστου ἐκ τῶν γραμμάτων (ἐνν. τῶν συμφῶνων, βεβαίως), ἀπεικονίζονται δ' ἐπίσης καὶ τὰ λεγόμενα φωνηεντικά σημεῖα (σελ. VIII-XII). Περαιτέρω ἐνημεροῦνται γενικῶς οἱ ἀναγνώστα ἐπὶ τινῶν ἰδιαιτεροτήτων καὶ ἰδιορρυθμιῶν τὰς ὁποίας παρουσιάζει ἡ ἑβραϊκὴ γλῶσσα, κυρίως ἐπὶ τῶν κοινῶν ἰδιωμάτων αὐτῆς (σελ. XIII-XV). Τὸ εἰσαγωγικὸν τοῦτο τμήμα κατακλείεται διὰ συμπερασματικῶν τινῶν παρατηρήσεων καὶ δι' εὐαρίθμων διορθώσεων ἀβλεπτημάτων, τὰ ὁποῖα εἶχον παρεισφρήσει εἰς τὸν μνημονευθέντα πρῶτον τόμον τοῦ ἔργου, τὰ ὁποῖα ὁμως οὐδόλως τυγχάνουν σοβαρὰ (σελ. XVI-XVII).

Μετὰ τὸ ἀπαραίτητον τοῦτο εἰσαγωγικὸν ὕλικόν, τὸ ὁποῖον εἶναι παρόμοιον πρὸς ἐκεῖνο τοῦ πρώτου τόμου, παρατίθεται τὸ βιβλικὸν κείμενον εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους σειράς, τῆς μίας κειμένης ἐπὶ τῆς ἄλλης καὶ δὴ ὡς ἑξῆς: Τὴν πρώτην, τὴν ἄνω, σειρὰν καταλαμβάνει τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον, φωνηεντισμένον (καὶ γεγραμμένον δι' ἑβραϊκῶν, βεβαίως, χαρακτήρων), τὴν δευτέραν σειρὰν,

τὴν μεσαίαν, τὸ διὰ λατινικῶν χαρακτήρων μεταγεγραμμένον ἑβραϊκόν, καὶ τὴν τρίτην, τὴν κάτω, καταλαμβάνει ἡ μετάφρασις αὐτοῦ εἰς τὴν γερμανικὴν (σελ. 1-1217). Ἡ ἐκτύπωσις τῶν ἐν λόγῳ τριῶν ἑτεροκλήτων, οὕτως εἰπεῖν, κειμένων ὁμοῦ, ἥτις εἰς συνήθεις περιπτώσεις παρουσιάζει ποικίλας τεχνικὰς ἀτελείας, εἰς τὴν παρούσαν περίπτωσιν ἔχει ἐπιτύχει εἰς μέγαν βαθμόν, καὶ τὸ ὅλον ἔργον ἐμφανίζεται λαμπρόν. Οὕτω δὲ καὶ ἡ μελέτη αὐτῶν καθίσταται ἰδιαιτέρως εὐχάριστος, προκαλοῦσα καὶ ἔντονον ἐνδιαφέρον ἐκ μέρους τοῦ συνόλου τῶν ἀναγνωστῶν. Ἄλλως τε τὸ τοιοῦτον ἐνδιαφέρον προκαλεῖται λόγῳ καὶ τῆς ἀσυνήθους καὶ λίαν ἐλκυστικῆς, θὰ ἔλεγέ τις, μορφῆς, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἔχει ἐκτυπωθῆ τὸ βιβλίον. Οἱ ἀναγνώσται ὠφελοῦνται ἰδιαζόντως ἐν προκειμένῳ, δραττόμενοι τῆς εὐκαιρίας νὰ ἐγκύψουν μετὰ περισσοτέρας ἀνέσεως καὶ εὐχαριστήσεως εἰς τὴν μελέτην τῆς Π. Διαθήκης καὶ νὰ γνωρίσουν ταύτην πληρέστερον ἢ νὰ προσεγγίσουν εὐχερέστερον τὰ νοήματα τοῦ πρωτοτύπου ἑβραϊκοῦ κειμένου τῆς.

Ἐν τοσοῦτῳ δὲν θὰ ἦτο περιττὸν νὰ ὑπογραμμισθῆ εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, ὅτι ἐν οὐδεμίᾳ περιπτώσει πρέπει νὰ νομίζῃ τις ὅτι διὰ τῆς καθ' ὅλα σπουδαίας ταύτης ἐκδόσεως θὰ κινήται ἀνέτως καὶ εἰς τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον τῆς Βίβλου. Θὰ ἦτο μὲν, ἴσως, δυνατὸν νὰ πιστεῦῃ ὅτι δι' αὐτῆς ἐπιτυγχάνει μίαν πρώτην ἄμεσον ἐπαφήν του μετὰ τοῦ πρωταρχικοῦ κειμένου τῆς Π. Διαθήκης, τοῦ ἤδη ἀπολεσθέντος ἑβραϊκοῦ, ἀλλὰ τοῦτο θὰ ἦτο σχεδὸν ἀταπάτη. Δυσκόλως ἄλλως τε ἀναμένεται νὰ προέλθῃ δόκιμον ἐρμηνευτικὸν ἔργον ἀπὸ μίαν κοινήν, ἦτοι ἐν προκειμένῳ μίαν ἀσχολίαστον καὶ μὴ κριτικὴν, ἔκδοσιν τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου, ὡς εἶναι ἡ παρούσα, καίτοι αὕτη βασιζέται ἐπὶ σπουδαίας κριτικῆς ἐκδόσεως, τῆς ἤδη ἀναφερθείσης. Ὅπωςδήποτε ὁμως εἶναι δυνατὸν ἢ ἐν λόγῳ ἐκδοσις νὰ χρησιμεύσῃ, διὰ τῆς ἰδικῆς τῆς πλέον μεθόδου, ὡς ἐνδεδειγμένον ἐπικουρικὸν μέσον πρὸς διάδοσιν καὶ μελέτην τῆς ἐν πολλοῖς δυσχεροῦς Βίβλου τῆς Π. Διαθήκης, ἥτις κινδυνεύει νὰ καταστῆ ὀψέποτε *terra incognita* διὰ τὰς νεωτέρας γενεάς, συντελούντων εἰς τοῦτο καὶ τῶν δυσμενῶν δι' αὐτὴν συγχρόνων πολιτιστικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων, ἀκόμη καὶ παρ' ἡμῖν.

Ὅθεν ἐνδείκνυται νὰ χαιρετισθῆ ὡς λίαν ἐνδιαφέρουσα καὶ σπουδαία ἡ ἐκδοσις αὕτη, ἢ μετ' ἰδιαζούσης μεθόδου συμβάλλουσα εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ παλαιοδιαθητικοῦ μηνύματος τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἢ ὁποία ἐπῆλθε διὰ τοῦ πάθους τοῦ ἐκ τοῦ Ἰσραὴλ προελθόντος καὶ ὑπὸ τῶν Ἑβραίων προφητῶν κηρυχθέντος Μεσσίας.

ΠΑΝ. ΣΙΜΩΤΑΣ

Ἄθανασίου Ε. Καραθανάση, ἐπιμ., *Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης (Α.Π.Θ.), Θεολογικὴ Σχολή. Ἐπὶ τῇ Πεντηκονταετίᾳ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. (Μηνύματα, Προσφωνήσεις, Εἰσηγήσεις)*, Θεσσαλονίκη, 1993, σελίδες 98.

Ἄντωνίου Μ. Παπαδοπούλου, *Προλογικὸν Σημείωμα*, σ. 3.

Ὁ ἑορτασμός τῆς 50ετίας εἶναι ἓνα σημαντικὸν γεγονός, ἡ δὲ παρούσα ἔκδοσις τεκμηριώνει τὸ γεγονός τοῦτο. Πρόγραμμα Ἐκδηλώσεων, σελ. 5-6. Ἐπιτροπές, σελ. 7.

Α' Χαιρετισμοὶ - Προσφωνήσεις, σελ. 9-36.

Μηνύματα, χαιρετισμοὶ καὶ προσφωνήσεις ὑπεροχικῶν προσώπων ἀπὸ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν, κυβερνητικῶν καὶ ἀκαδημαϊκῶν ἀρχῶν. Κύριον γνώρισμα ὅλων τούτων εἶναι ὁ τόνισμός τῶν ἐπιτευγμάτων καὶ τοῦ θετικοῦ ἔργου, ποῦ ἐπετέλεσεν ἡ Σχολὴ αὕτη κατὰ τὸ διαρρηῦσαν χρονικὸν διάστημα, Ἰδιαιτέρως ὅμως, θεληματικὰ ἢ ἄθελα, τὸ κάθε κείμενον φέρει τὰ προσωπικὰ γνωρίσματα καὶ καταδεικνύει τὸν ἰδιαίτερον σύνδεσμον τῶν προσώπων τούτων πρὸς τὸ τιμώμενον Ἴδρυμα.

ΚΠόλεως Βαρθολομαίου, *Μήνυμα*, σελ. 11-14.

Συνιστᾷ, τρόπον τινά, ἓνα μικρὸν δοκίμιον ἐπὶ τῶν σχέσεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (καὶ τῆς ἱεράς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης) πρὸς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ ΑΠΘ, ἐπιλέκτου χαρακτήρος.

Τιμηθέντες ἢ διδάξαντες εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Α.Π.Θ.

α') Ἀκαδημαϊκοὶ διδάσκαλοι, κληρικοὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου: Ἀρχιμανδρίτης Παρθένιος Πολάκης. Μητροπολίται: Τυρολόης καὶ Σερεντιίου Παντελεήμων καὶ Περγάμου Ἰωάννης. Ἀρχιεπίσκοπος: Αὐστραλίας Στυλιανός. Πρωτοπρεσβύτεροι: Ἰωάννης Ρωμανίδης, Θεόδωρος Ζήσης. Ἐπισκέπται καθηγηταί: Μητροπολίτης Ἐφέσου Χρυσόστομος, Βασίλειος Θ. Σταυρίδης.

β') Καθηγηταὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Θ.Π., ἀπόφοιτοι τῆς Χάλκης: Βασίλειος Ἰωαννίδης, Ἀπόστολος Γλαβίνας, Σωτήριος Βαρναλίδης, Χρῆστος Βάντσος.

γ') Διδάκτορες τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Α.Θ.Π., ἀπόφοιτοι τῆς Χάλκης: 1. Ἀπόκτησις τίτλου κατόπιν ὑποβολῆς διατριβῆς: Οἱ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Κολωνίας Γαβριήλ, Πέργης Εὐάγγελος, Σουηδίας Παῦλος, Φιλαδελφείας Μελίτων. Μ. Ἀρχιδιάκονος Χρυσόστομος Καλαϊτζής.

2. Ἐπίτιμοι διδάκτορες: Ἰωάννης Παναγιωτίδης. Ἱεράρχαι, Ἐφέσου Χρυσόστομος, Χαλκηδόνος Μελίτων, Ἀμερικῆς Ἰάκωβος, Σάρδεων Μάξιμος, Ἑλβετίας Δαμασκηνός.

δ') Οἱ ἐκ Φαναρίου φοιτηταὶ μας εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν τοῦ Α.Θ.Π.

Βασιλείου Τσάκωνα, *Χαιρετισμὸς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, σελ. 27-28. Ὡς κοσμήτωρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, τῆς πρεσβυτέρας ἀδελφῆς τῆς Σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης, χαιρετίζει τὴν νεωτέραν ἀδελφὴν Σχολὴν.

Πρωτοπρεσβυτέρου Ἀλκιβιάδου Καλύβα, *Χαιρετισμὸς τῆς Ἱεράς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Τιμίου Σταυροῦ*, σελ. 33-34.

Εὐχαριστίαι διὰ τὴν συμβολὴν τῆς Σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης ὡς πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ σύσφιξιν δεσμῶν ἀγάπης μεταξὺ τῶν δύο ἀδελφῶν Σχολῶν

Θεσσαλονίκης καὶ Βοστώνης καὶ διὰ τὴν φιλοξενίαν τῶν ἀποφοίτων τῆς Βοστώνης εἰς τὴν Θεσσαλονίκην.

Β'. Ἱστορία τῆς Σχολῆς, σελ. 27-68.

Χρήστου Κρικῶν, *Σύντομη Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Π.Θ.* σελ. 39-43.

Εἰσαγωγή, Στέγασις, Ὁργανικὴ Δομὴ, Σπουδές, Πτυχιοῦχοι Ἀξιολόγησις τοῦ Ἔργου. Αἱ μεταπτυχιακαὶ Σπουδαὶ τῆς Σχολῆς. «Τὰ θετικὰ στοιχεῖα στὴν Ἱστορία τῆς Σχολῆς ὑπῆρξαν πολὺ σημαντικώτερα ἀπὸ τὰ ἀρνητικά.» (σ. 42). Δημητρίου Ι. Τσελεγγίδη, *Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ σήμερα*, σελ. 45-55. Ἡ πρώτη μεγαλύτερα εἰς ἀριθμὸν σελίδων εἰσήγησις. Συγκρότησις τῆς Σχολῆς. Ἀριθμητικὰ δεδομένα. Προτάσεις / κρίσεις. Ἐρωτήματα. Δεοντολογία / ἐκτιμήσεις.

Εἰσήγησις, ἡ ὁποία προβάλλει ἐκ παραλλήλου τόσον τὰ ἀρνητικὰ στοιχεῖα, ὅσον καὶ τὰ θετικὰ ἐπιτεύγματα τῆς Σχολῆς κατὰ τὴν διαρρεῦσασαν πεντηκονταετίαν. Κατὰ τὴν ἰδρυσίν τῆς ἢ Σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης εἶχεν ὡς πρότυπον τὴν ἀδελφὴν Σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν (σ. 45). Κέντρον ἀναφορᾶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς δὲν ὑπάρχει εἰς τὰς σπουδὰς (σ. 47). Οἱ καθηγηταὶ τῆς Θεσσαλονίκης τῆς Θεσσαλονίκης μετέχουν εἰς τὴν σύγχρονον θεολογικὴν ἐκπροσώπησιν τῆς Ὁρθοδοξίας εἰς τὸν διορθόδοξον καὶ διαχριστιανικὸν κόσμον, πρὸς τὸ παρὸν, σὲ προσωπικὸν ἐπίπεδον (σ. 55).

Πρωτοπρεσβυτέρου Θεοδώρου Ζήση, *Ἡ προσφορὰ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὰ πενήντα ἔτη τῆς λειτουργίας τῆς* (1942-1992), σελ. 57-68. Ἡ β' παρομοίας φύσεως εἰσήγησις.

Α'. *Ἡ Θεολογικὴ Παραγωγή μετὰ τὴν Ἰδρυση τοῦ Νεοελληνικοῦ Κράτους*, σελ. 57-60.

Αἱ σχέσεις τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Θεσσαλονίκης πρὸς τὴν ἀδελφὴν Σχολὴν τῶν Ἀθηνῶν (1837), ἀλλὰ καὶ τὰς ἄλλας δύο ἐξωπανεπιστημιακὰς Σχολὰς τῆς Χάλκης (1844-1971) καὶ τοῦ Σταυροῦ Ἱεροσολύμων (1855-1905).

Β'. *Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης*, σελ. 60-67. 1. Συμμετοχὴ στὴν Κοινὴ Προσφορὰ (μετὰ τῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν). 2. Ἰδιαιτέρη Προσφορὰ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης.

Τονίζεται ὁ ρόλος ποὺ διεδραμάτισεν ἡ Σχολὴ Θεσσαλονίκης. Διὰ τὸ μέλλον, «ἀξίζει πράγματι νὰ προβληθῆ ἡ σχετικὴ δραστηριότης τοῦ Γενναδίου (Θεσσαλονίκης) μετὰ τὴν σύνταξιν μονογραφίας» ὡς πρὸς τὴν ἰδρυσιν τῆς Σχολῆς (σ. 62, ὑποσ. 4). Ἴδε εὐρύτερον: Καραθανάση Ἀθανασίου, ἐπιμ., *Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος...* (1912- 1951), Θεσσαλονίκη 1992.

Τονίζεται ἐπίσης ἡ σημασία τοῦ Α' Συνεδρίου Ὁρθοδόξου Θεολογίας τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 1936, σελ. 61,65. Μεταπτυχιακαὶ σπουδαί, σ. 67.

Πτυχιοῦχοι τῆς Σχολῆς ἐπίσκοποι τοῦ κλίματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ὑπῆρξαν: 1. Ὁ Παμφίλου Χρυσόστομος. 2. Ὁ Θερωμῶν Δημήτριος. 3. Ὁ Μιλήτου Ἀπόστολος. 4. Ὁ Φιλαδελφείας Μελίτων. 5. Ὁ Σεβαστείας

Δημήτριος. 6. Ὁ Αὐστρίας Μιχαήλ. 7. Ὁ ἐψηφισμένος Ἀργυροκάστρου, Ἀλέξανδρος (Ἐκκλ. Ἀλβανίας).

Διὰ τὸ μέλλον. Γίνεται λόγος διὰ τὴν συμπλήρωσιν ἢ μεταγενεστέραν ἐπεξεργασίαν τοῦ κειμένου τοῦ π. Θεοδώρου Ζήση. (σ. 67).

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Χρῖστου Θ. Κρικῶνη, α) *Συλλογὴ Πατερικῶν κειμένων*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 533· β) *Ἀποστολικοὶ Πατέρες, Κλήμης Ρώμης, Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, Πολύκαρπος Σμύρνης, Παπίας Ἱερσπόλεως καὶ Διδαχὴ τῶν Ἀποστόλων*, τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 235.

Ὁ κ. Χρῖστος Κρικῶνης, καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εἶναι γνωστὸς διὰ τὰς πατρολογικὰς, ἀλλὰ καὶ τὰς γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος μελέτας του, καλυπτούσας διαφόρους πτυχὰς τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Παραλλήλως πρὸς τὸ καθαρῶς ἐρευνητικὸν ἔργον του φροντίζει διὰ τὴν παρουσίαν τοῦ πλουσίου πνευματικοῦ θησαυροῦ εἰς ἐπιμελημένας ἐκδόσεις. Καρπὸς τῆς προσπάθειάς του εἶναι τὰ ὡς ἄνω δύο δημοσιεύματα.

Τὸ πρῶτον ἀποτελεῖ ἐπανεκδόσιν τοῦ ἐν ἔτει 1990 δημοσιευθέντος ἔργου. Εἰς αὐτὸ διαλαμβάνονται κείμενα δεκατεσσάρων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς καὶ τὸ κείμενον τῆς Διδαχῆς τῶν δώδεκα Ἀποστόλων καὶ τῆς πρὸς Διόγνητον ἐπιστολῆς. Εἰδικώτερον δίδονται ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἔργων τῶν Κλήμεντος Ρώμης, Ἰγνατίου τοῦ θεοφόρου, Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου, ἀπολογοῦ καὶ μάρτυρος, Εἰρηναίου Λυώνος, Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Ὁριγένους, Μεγάλου Ἀθανασίου, Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Μεγάλου Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Γρηγορίου Νύσσης, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Εὐαγρίου Ποντικοῦ.

Εἰς συντόμους εἰσαγωγὰς ὁ κ. Κρικῶνης κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη διὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν πρὸς ἐρμηνείαν ἀποσπασμάτων. Εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν δύο ἔργων τὰ κείμενα δίδονται εἰς τὸ πρωτότυπον, συνοδεύονται, ὅμως, ἀπὸ τὴν παράθεσιν τῶν ἀγιογραφικῶν χωρίων ὡς καὶ ἀπὸ συντόμους ἐρμηνευτικὰς παρατηρήσεις. Ἀντιθέτως, εἰς τὸ δεύτερον ἔργον δίδεται εἰς παραλλήλους σελίδας τὸ κείμενον καὶ ἡ μετάφρασις, εἰς τρόπον ὥστε νὰ διευκολύνεται ὁ ἀναγνώστης εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου. Εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου ἔργου δίδεται καὶ ἀλφαβητικὸς πίναξ ὀνομάτων, ἐννοιῶν καὶ πραγμάτων.

Ἡ ἐπιτυχῶς γενομένη συλλογὴ πατερικῶν κειμένων ἐκ τοῦ πλουσίου πατερικοῦ θησαυροῦ διευκολύνει ὄχι μόνον τὸν φοιτητὴν τῆς Θεολογίας, ἀλλὰ καὶ ὅλους ὅσοι ἐπιθυμοῦν μίαν ἀπ' εὐθείας προσέγγισιν τῶν ἔργων τῶν σπουδαιότερων μορφῶν τῆς Ἐκκλησίας μας.

ΗΛΙΑΣ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ

Χρῖστου Θ. Κρικῶνη, *Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Ἀγωνιστὴς τῆς Ὁρθοδοξίας, τῆς Εἰρήνης καὶ τῆς Ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 150.

Εἰς τὴν συνοπτικὴν, ἀλλὰ λίαν κατατοπιστικὴν, αὐτὴν μελέτην, ἡ ὁποία ἐγράφη ἐξ ἀφορμῆς τῶν 1600 χρόνων ἀπὸ τῆς κοιμήσεως τοῦ μεγάλου αὐτοῦ πατρὸς τῆς Ἐκκλησίας, ὁ κ. Κρικῶνης ὑπογραμμίζει τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἁγίου Γρηγορίου.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον γίνεται γενικώτερον λόγος διὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν κατάστασιν εἰς τὴν Ἀνατολήν, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Γρηγορίου, καὶ εἰδικώτερον διὰ τὴν συμβολὴν τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου εἰς τὴν ὀριστικὴν ἐπικράτησιν τῆς Ὁρθοδοξίας. Εἰς τὸ δεύτερον, τὸ καὶ ἐκτενέστερον κεφάλαιον, γίνεται λόγος περὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Γρηγορίου εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰδικώτερον περὶ τῶν συνθηκῶν συγκλήσεως καὶ τοῦ ἔργου καθόλου τῆς Β' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Τὸ τρίτον κεφάλαιον ἀναφέρεται εἰς τὰ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Γρηγορίου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὰ μετ' αὐτὴν συμβάντα τοῦ βίου τοῦ Γρηγορίου.

Τὸ ἔργον διανθίζεται μὲ παραθέσεις συντόμων ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν ἔργων κυρίως τοῦ Γρηγορίου. Αἱ κατατοπιστικαὶ ὑποσημειώσεις διευκολύνουν τὸν ἀναγνώστην καὶ ἡ τεκμηρίωσις τῶν ὄσων ἀναγράφονται εἰς αὐτὰ τὰ κείμενα εἶναι ἀπόδειξις τῆς φιλεργίας καὶ ἀντικειμενικότητος τοῦ συγγραφέως.

ΗΛΙΑΣ Δ. ΜΟΥΤΣΟΥΛΑΣ

Μελίτας Ἐμμανουήλ, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἁγ. Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Ὁξύλιθο τῆς Εὐβοίας*, Ἀθήνα 1991, σελ. 266 (+86 πίν.).

Ἡ πολὺ καλαισθητὰ τυπωμένη αὐτὴ μελέτη — μὲ τὴ σφραγίδα τῆς μονοτυπίας τοῦ Χρ. Μανουσαρίδη, ποὺ διευθύνει τὸν «Μανούτιο» — εἶναι μιὰ διδακτορικὴ διατριβή, ποὺ ἐξετάζει ἀρχαιολογικὰ - εἰκονογραφικὰ δύο σπουδαῖα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Εὐβοίας (ιγ'-ιδ' αἰ.), τὰ ὁποῖα ἦταν μὲν γνωστὰ καὶ ἀπὸ ἄλλες δημοσιεύσεις, ἀλλὰ δὲν εἶχαν μελετηθεῖ ἐπιστημονικὰ καὶ σὲ βάθος, σὲ ὅλες τοὺς τὶς λεπτομέρειες: *Ἀρχιτεκτονική, Περιγραφή τοιχογραφιῶν, Εἰκονογραφία, Εἰκονογραφικὰ προγράμματα, συγκριτικὴ ἐξέταση τῶν εἰκονογραφικῶν προγραμμάτων τῶν δύο ναῶν, τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν τῶν δύο ναῶν*. Στὸ τέλος τῆς μελέτης παρατίθενται Συμπεράσματα, Βιβλιογραφία, Περίληψη (στὰ γαλλικὰ) καὶ Γεν. Εὐρετήριο, χρησιμώτατο. Οἱ 86 πίνακες (ἀσπρόμαυροι) σχεδίων, εἰκόνων καὶ τοιχογραφιῶν συμπληρῶνουν τὴ γενικὴ εἰκόνα τῆς μελέτης τῶν σπουδαίων αὐτῶν θρησκευτικῶν μνημείων. Εἶμαι σίγουρος, πὼς τὸ βιβλίον αὐτό, γραμμένον μὲ ἀγάπη καὶ ὑπομονὴ ἀπὸ μιὰ νέα καὶ πολλὰ ὑποσχόμενη ἀρχαιολόγος, θὰ προσεχτεῖ ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς καὶ θὰ παρουσιαστεῖ ἀπὸ ἀρμοδιώτερους στ' ἀρχαιολογικὰ περιοδικὰ, οἱ ὁποῖοι θὰ ἰδοῦν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν προσφορὰ, τόσο πρωτότυπη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκφορὰ ἐνὸς καθαροῦ ἐλληνικοῦ λόγου, ποὺ κατάντησε, φεῦ! τόσο

σπάνιος στὶς ἡμέρες μας. Εὐγε στὴν «Ἐταιρεία Εὐβοϊκῶν Σπουδῶν» γὰ τὴν ὠραία ἔκδοσιν.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Θεολόγου Χρ. Ἀλιπράντη, *Βυζαντινὴ Μαρώνεια (Ἀνασκαφὴ στὸν Ἅγιον Χαράλαμπο)*, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 110.

Ὁ γνωστὸς ἀρχαιολόγος κ. Θεολ. Ἀλιπράντης, ὕστερ' ἀπὸ λαμπρὰς σπουδὰς στὴν Ἑλλάδα (Θεολογικὴ - Φιλοσοφικὴ) καὶ στὴ Γερμανία, ὅπου ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ, προσφέρει τὴν πνευματικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ διακονία του στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία (Θ' Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων) καὶ στὴν Πανεπιστημιακὴ (Θεολογικὴ Σχολὴ Παν/μίου Θεσσαλονίκης), ὅπου διδάσκει ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη. Ἐγνώριζα τὸν κ. Ἀλιπράντη ἀπὸ παλαιότερα δημοσιεύματά του (*Χρυσοκέντητα Ἄμφια, Ἡ Ἐκατονταπυλιανὴ τῆς Πάρου κ.ἄ.*), ποὺ εἶχαν κάνει αἴσθησιν ὅταν κυκλοφόρησαν, ἢ ἐπανεκδόθηκαν μάλιστα. Σήμερα βλέπω τὸ ἔργο του *Βυζαντινὴ Μαρώνεια* (α' τόμος), στὸ ὁποῖο παρουσιάζει τὰ πρῶτα εὐρήματα, ἀπὸ τίς ἀνασκαφές, ποὺ ὑπ' εὐθύνη του γίνονται, στὸν παρῶλο χώρο τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπους Μαρωνείας (ἀπὸ τὸ 1985). Ὁ κ. Ἀλιπράντης ἐνημερώνει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὴν προϊστορία καὶ τὴν ἱστορία τῶν βυζαντινῶν μνημείων ποὺ ἐξετάζει καὶ ἀνασκάπτει, ἐνῶ προσφέρει καὶ πλῆθος εἰκόνων (ἐγχρώμων καὶ μὴ), ὅπου βλέπει κανεὶς τὴ σημαντικότητά τῶν γλυπτῶν καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, λειψάνων τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς.

Ἐλπίζουμε κ' εὐχόμεσθε νὰ προχωρήσουν καὶ νὰ ὀλοκληρωθοῦν οἱ ἀνασκαφές, γιὰ νὰ μᾶς δοθεῖ ἀπὸ τὸν σ. καὶ ὁ β' τόμος ἀπὸ τὴ «Βυζαντινὴ Μαρώνεια», μὲ τὰ τόσο ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καὶ συμπεράσματα τῶν ἐρευνῶν του.

Π. Β. ΠΑΣΧΟΣ

Ἀναστασίου Δάρδα, *Τὰ μοναστήρια τῆς Μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης*, Θεσσαλονίκη, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1993, σελ. 452, σχ. 80 Μ.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, κὶ ἔχει τονισθεῖ πολλαπλῶς καὶ πολυτρόπως, ὁ μοναχισμὸς γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν ἀπετέλεσε καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐμπροσθοφυλακὴ τῆς. Χαρακτηρίσθηκε ὡς ὁ «στρατὸς τοῦ οὐρανοῦ Βασιλέως» καὶ ἡ ἐν τόπῳ παρουσία του σχετίζεται μὲ τὴν πνευματικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀναβάθμιση τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς. Στὰ χρόνια, μάλιστα, τῆς Τουρκοκρατίας διεδραμάτισε ἓνα ἰδιάζοντα ἐθνικὸ ρόλο, ὥστε νὰ καταστοῦν τὰ μοναστήρια «κάστρα τῆς ρωμοσύνης», ὅπου θρησκευτικὴ καὶ ἐθνικὴ διακονία βρισκόνταν σὲ ὑποστατικὴ ἔνωση. Ἡ προσφορά τους στὸ ἔθνος δὲν ἦταν μόνο ἡ συμμετοχὴ τῶν μοναχῶν στοὺς ἐνοπλους ἀγῶνες, ἀλλὰ —κυρίως— ἡ συντήρησις τοῦ ἐλεύθερου φρονήματος τοῦ Γένους ποὺ κράτησε τοὺς ὑπόδουλους σὲ ἀγωνιστικὴ ἐγρήγορσις. Ἐτσι, δὲν εἶναι χωρὶς σημασίαν τὸ γεγονός, ὅτι ὁ

μοναχικὸς βίος, ἀπὸ νωρίς, προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἢ δὲ περὶ αὐτοῦ ἔρευνα ἀναπτύχθηκε ἀρκετὰ καὶ ἐντάθηκε στίς μέρες μας.

Στὰ πλαίσια αὐτὰ ὑπάγεται καὶ ἡ παρούσα ἐργασία, τῆς ὁποίας ἀντικείμενο εἶναι δέκα μοναστήρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Σισανίου καὶ Σιατίστης. Ὁ συγγραφέας εἶχε νὰ κάνει πρωτότυπο ἔργο. Γιὰ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ διέθετε κάποια μικρὴ βιβλιογραφία καὶ μόνο γιὰ τρία ὑπάρχει ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη. Ἔτσι, κατέβαλε πολὺν κόπον καὶ διήνυσε μακρὸ δρόμο γιὰ νὰ φτάσει στὴν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης του καὶ νὰ παρουσιάσει τὴ διαχρονικὴ πορεία τῶν ἱερῶν καθιδρυμάτων, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ τους στοιχεῖα. Παράλληλα, μὲ τὴν ἔρευνά του, γιὰ πρώτη φορὰ ἔρχεται στὸ φῶς ἀνέκδοτο ἀρχεῖακὸ ὕλικὸ (π.χ. χειρόγραφα, ἐπιστολές, ἀναφορές, χοτζέτια κ.λπ.), ὥστε, ἀφ' ἐνός στὰ ἤδη γνωστὰ νὰ προστίθενται τὰ ἄγνωστα καὶ ἀνέκδοτα, ἀφ' ἑτέρου τὰ ἐντελῶς ἄγνωστα νὰ φωτίζονται πλήρως.

Τὰ δέκα μοναστήρια τῆς Μητροπόλεως Σισανίου καὶ Σιατίστης, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ὁ συγγραφέας, εἶναι: α) στὴν περιοχὴ Σισανίου οἱ μονές, Ἁγίας Παρασκευῆς Δομαβιστίου (Φλαμουριάς), Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος Δρουβονίου, Κοιμήσεως Θεοτόκου Σισανίου, Ἁγίου Δημητρίου Βλάστης β) στὴν περιοχὴ Σιάτιστας, οἱ μονές, Ἁγίου Ἀθανασίου Ἐράτυρας, Κοιμήσεως Θεοτόκου Μικροκάστρου γ) στὴν περιοχὴ πέραν τοῦ Ἀλιάκμονος οἱ μονές, Ἁγίου Γεωργίου Ἐπταχωρίου, Εἰσοδίων Θεοτόκου Ζώνης, Ἁγίου Ἀθανασίου Ζηκόβιστας (Σπηλίου), Ἁγίας Τριάδος Βυθοῦ. Στὸ Παράρτημα παρουσιάζονται οἱ μονές Ἁγίου Κωνσταντίνου Βογατσικοῦ καὶ Ἁγίου Νικάνορος Ἐράτυρας, οἱ ὁποῖες σήμερα εἶναι γνωστὲς ὡς Προσκυνηματα, ὅπως ἐπίσης καὶ ἔντεκα «*παλαιομοναστήρια*», τοποθεσίαις ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, λειτούργησαν μοναστήρια.

Σὲ κάθε κεφάλαιο ἐρευνῶνται ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μοναστηριοῦ, οἱ λαϊκὲς παραδόσεις, οἱ ἐπιγραφές καὶ ἐνθυμήσεις, καθὼς καὶ ἡ προσφορὰ κάθε μονῆς στοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἔθνους. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀναφέρονται περιπτώσεις ἐθνικῆς δράσης κάθε μοναστηριοῦ στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς κατοχῆς. Χαρακτηριστικὸ τῶν παραγράφων αὐτῶν εἶναι ἡ περιληπτικὴ καὶ γενικόλογη ἀναφορὰ τοῦ συγγραφέα, ἐνῶ τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτει τὸν βοηθοῦν σὲ μὴ πληρέστερη ἀνάπτυξη τοῦ θέματος. Κι ἂν αὐτό, βεβαίως, δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνει γιὰ κάθε ἱστορικὴ περίοδο, ἔπρεπε νὰ ἐπιχειρηθῇ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν περίοδο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνα. Τὴν πρόσφατη, δηλαδή, περίοδο, κατὰ τὴν ὁποῖα ὁ Μακεδονικὸς Ἑλληνισμὸς στάθηκε ἡρωϊκὰ ἀντιμέτωπος μὲ ξένες ἐπιβουλές, ἀκριβῶς ἴδιες μ' αὐτὲς ποὺ ἀναβίωσαν ἐπ' ἐσχάτων. Θὰ εἶχε πολὺ ἐνδιαφέρον νὰ δοῦμε λεπτομερῶς τὴ δράση τῶν μοναστηριῶν αὐτῶν, πολλὰ ἀπ' τὰ ὁποῖα μνημονεύονται στ' Ἀπομνημονεύματα τῶν Μακεδονομάχων.

Ἡ παρατήρηση αὐτὴ δὲν μειώνει, βεβαίως, τὴν ἐργασία τοῦ κ. Ἀ. Δάρα, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ συμβολὴ στὴν ἑλληνικὴ Μοναστηριολογία.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑΣ